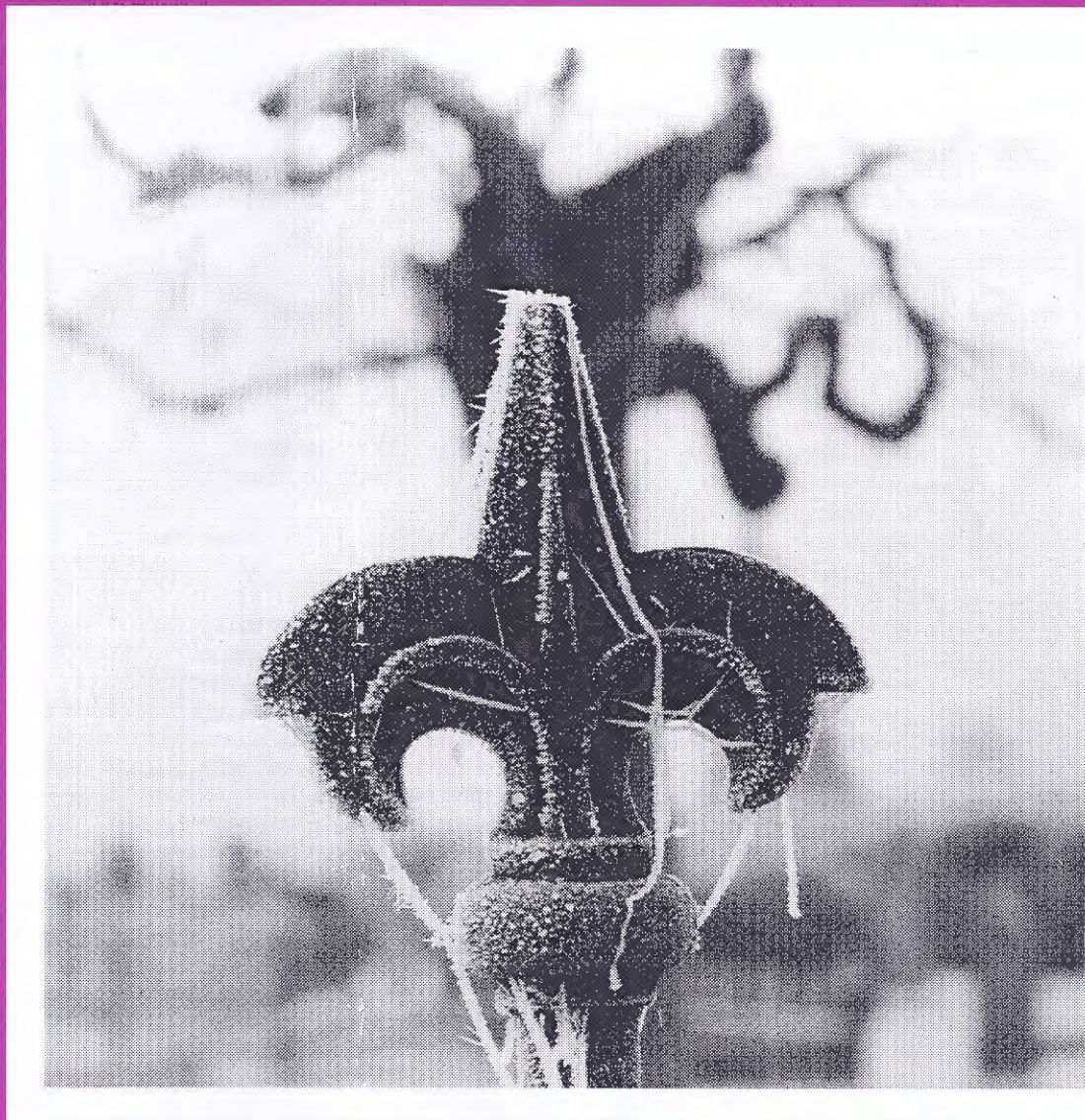

VERENIGING TOT HERSTEL VAN ZORG ROND DOOD EN RUSTPLAATS

DE TEREBINTH

DECEMBER 1999

170 JAAR OUDE BEGRAAFPLAATS LOCHEM

Dat het tot dit eerbiedwaardige getal kon komen is te danken aan de inzet van een groep vrijwilligers, leden van de Historische Vereniging Lochem-Laren, die de steeds verder toeslaande verloedering van de Oude Begraafplaats aan de Zutphensestraat een halt wilde toeroepen. Dat was augustus 1997. De gemeente had het voornemen de graven te schudden en de inhoud eenvoudig bij te zetten in een knekelput. Toen de begraafplaats ook nog werd geteisterd door vernielingen besloot de Historische Vereniging in te grijpen. Ze sloeg de handen ineen en zette een grootscheepse schoonmaakcampagne in gang, zo verneem ik van enkele leden van de Historische Vereniging. De adviezen die Wim Vlaanderen en Dorée Wassenaar namens de Terebinth gaven werden in de nadere uitwerking ter harte genomen. De in 1829 geopende Oude Begraafplaats ligt in het centrum van Lochem, doch is aan het oog onttrokken door hoog opgeschoten groen. De laatste bijzetting vond plaats in 1972. Boven de ingang valt de voor gelovigen geruststellende mededeling te lezen "Verheft Uw oog wie aan een grafstee schreit / Keert stof tot stof de ziel erft d'eeuwigheid", dichtregels van A.C.W. Staring. Tussen de twee poortgebouwtjes doorlopend sta je plotseling in een romantische tuin. Oude kromgegroeide bomen staan gebogen over al even vermoeide en verweerde grafstenen. De vlammende kleuren van de rododendrons zetten de tuin in een feestelijke gloed. Meteen al stuit je op het graf van W.C.H. Staring, landbouwkundige en geoloog (1808-1877), een zeer verdienstelijk man. Want van zijn hand was onder meer de eerste geologische kaart van Nederland, die een wereldtentoonstelling in Londen werd bekroond. Vermeldenswaard is ook nog dat het mede door zijn toedoen was dat Aletta Jacobs als eerste meisje toegelaten werd tot de H.B.S. Daarbij was hij een zoon van de dichter Staring. Bekende namen, verdergaand dan plaatselijke bekendheid, tref je niet aan op de bemoste stenen. Gewapend met snoeimessen ging de Historische Vereniging het

E-mail: info@uitvaart.org
www.uitvaart.org
www.gedenkbok.nl
www.begraafplaats.org
www.crematorium.org

Stichting Uitvaart op het Internet

... Je weet dat de dood bij het leven hoort. Maar dat betekent niet dat je er altijd op bent voor-bereid. De dood is een in- en aan-grijpende gebeurtenis, waarbij rouwen en zaken-moeten-regelen helaas onvermijdelijk samenvallen. Op zo'n moment is het van belang dat er onafhankelijke informatie beschikbaar is met betrekking tot overlijden, uitvaartverzorging en dienstverlening. ... De site van de Stichting Uitvaart op het Internet biedt die informatie.

Onze site biedt u als ondernemer, stichting of vereniging in de uitvaartbranche - in de breedste zin van het woord - de mogelijkheid tot adverteren en leden/donateurs werven.

Voor slechts f 400,- per jaar (incl. e-mail adres) heeft u al advertentie ruimte op de meest bezochte uitvaart-internetsite van Nederland, ...

P. Moreelsestraat 30
8932 HS Leeuwarden
T. (058) 21 39 707
F. (058) 2160 194

hoog opgeschoten groen te lijf. Hieraan alleen al had zij het eerste jaar de handen vol! Planten, zoals warkruid en bijvoet, die graag groeien op puinhoudende grond, tierden er welig en ook de grassen getuigden uitbundig van hun bestaan. Daarna werden de grafmonumenten aangepakt. De vele zwartglazen naamplaten werden schoongemaakt. De vermolmdde houten bevestigingsplaten werden vervangen door nieuwe van kunststof, waarvoor niet te vergeefs een beroep op een plaatselijk bedrijf werd gedaan. Ook de paden tussen de graven werden aangepakt. De Historische Vereniging heeft het niet erg begrepen op de gemeente die het onderhoud aan de hoofdpaden meent te moeten plegen met de gifspuit. Overigens, met argusogen bezag de gemeente aanvankelijk de bemoeienissen van de Vereniging. Doch geleidelijk aan ontstond er waardering voor hun inspanning en is er sprake van samenwerking. Mede aan de hand van een door de gemeente verschaft plattegrond is men bezig de graven in kaart te brengen. Aan beschrijving van de monumenten is men nog niet toe. Het opnieuw in- of opschilderen van namen op de graf-

stenen staat ook nog op het programma.

Gesterkt door de stichtende woorden in fraai gotisch schrift boven de uitgang "Geen afschrik bare U wat gij ziet / Den dood vreest hij die God vreest niet", verlaat ik de begraafplaats.

Puck Kooij

JOODSE BEGRAAFPLAATS BUDAPEST

Dit jaar brachten docenten en leerlingen van het Agrarisch Opleidingscentrum de Groene Welle een bezoek aan de joodse begraafplaats te Budapest. Tijdens een rondwandeling in 1998 had de dodenakker immers grote indruk gemaakt. Nu schrokken ze van de kap van bomen en struiken, die op brandstapels waren gooid. De Groene Welle heeft de ambassade van Hongarije via een brief van haar bezorgdheid op de hoogte gesteld.

VAN DE VOORZIT- TER

Wij levenden brengen de lichamen van onze doden na enige dagen, dat kan hier, in ons niet-tropische klimaat, weg om ze te doen verassen of in de aarde te doen verteren.

Toen ze nog bezield waren

hebben die lichamen onder ons geleefd, ze hebben geschiedenis met ons gemaakt. Het blijft wonderlijk en moeilijk te doorgronden, zeker als men tot de verwanten of kennissen van de overledene behoort. Het proces dat we doorlopen om die onbegrijpelijkheid te boven te komen noemen we rouw.

Dat kan voor menig een lang duren en verloopt niet altijd zo dat er een rustige eindfase wordt bereikt. Let wel: er blijft altijd iets over, een herinnering en soms meer dan dat, een herbeleving.

Maar dikwijls komt het voor dat iemand in zijn of haar rouwproces geplaagd wordt door obstakels die het eigen verder leven onaangenaam beïnvloeden. Ik beschouw het ook als onze verenigingstaak om dat te doorzien, daarmee rekening te houden en wie daarin verzeild raakt aan te raden naar instanties om te zien die kunnen assisteren de rouwverwerking weer op gang te brengen. Dan kan de persoon in kwestie het verdere leven vrijmaken van wat hem of haar in het eigen geestelijk gezonde voortbestaan belemmert. Afscheid nemen hoort bij het leven. Je merkt het bij het groter worden van kinderen, de ouders nemen afscheid, althans afstand, maar de kinderen evenzo. Vergeet dat niet!

Ook daarbij kan heel wat fout gaan, u weet het allemaal.

Maar u weet ook dat ouders of kind verstandig doen om hulp te zoeken als er geen gezonde afstand blijkt te kunnen ontstaan. Zo ook bij echtscheiding en bij scheiding door de dood.

"Herstel van zorg rond dood en rustplaats", ons devies, brengt ook mee dat we er oog voor hebben dat de dood goed verwerkt kan worden, zoals we er ook zijn om de omgang met de rustplaats, jaren na het overlijden, in goede banen te leiden.

Jan Willem Eggink

BROCHUREREKES OVER BEGRAAFPLAATSEN

52

De laatste bijdrage aan Een balans is geïnspireerd door Open Monumentendag. In aansluiting hierop pleit Wim Cappers voor de start van een brochurereeks om aandacht te vragen voor de doelstelling van Vereniging de Terebinth.

VERENIGINGSNIEUWS

54

FUNERAIRE REIS NAAR BERLIJN

56

Eind augustus reisden veertig leden van Vereniging de Terebinth af naar Berlijn. Daar werden tal van begraafplaatsen bezocht. Roberto Weber doet hiervan op enthousiaste wijze verslag.

DE TIEN KOOPGRAVEN VOOR HET HALVE TARIEF

58

De wijze, waarop de schadeloosstelling van grafeigenaren in Zeist rond 1830 tot stand kwam, bewijst dat ook toen de regelgeving te wensen overliet. Op grond van archiefonderzoek beschrijft R.P.M. Rhoen een nauwelijks belicht aspect van het lijkbezorgingsrecht.

BOEKEN

60

EXCURSIES

62

AGENDA

64

COLOFON

De Terebinth is het tijdschrift van Vereniging de Terebinth. Het verschijnt vier keer per jaar.

Lidmaatschap: Dit kost personen minimaal f 37,50 en elke huisgenoot f 15,- en organisaties f 125,- per jaar. De contributie kan op gironummer 335536 van Vereniging de Terebinth te Rotterdam worden overgemaakt. Het lidmaatschap wordt automatisch verlengd, tenzij vóór 1 december schriftelijk bericht van opzegging is ontvangen. Losse nummers van de Terebinth kosten f 5,00 per stuk plus verzendkosten.

Terebinthbureau en redactieadres: Rita Hulsman, Postbus 85177, 3009 MD Rotterdam, tel/fax 010-4212762 tijdens kantooruren.

Advertenties en inlegvellen: Elsbeth Rietbergen: 010-4195498.

Redactie: Sytze de Boer, Wim Cappers, Henk de Feijter, Rita Hulsman en Bert Pierik

Lay-out: Henk de Feijter

Eindredacteur: Wim Cappers

Kopij: Kopij, liefst vergezeld van scherpe, contrastrijke foto's, wordt op papier ingeleverd bij het Terebinthbureau. De inleverdata voor 2000 zijn 27 januari, 27 april, 27 juli en 26 oktober. De definitieve teksten worden na overleg met de redactie op 3,5 inch floppy en in Word 97 opgestuurd naar de eindredacteur. De verschijningsdata zijn 1 maart, 1 juni, 1 september en 1 december.

Overneming: Artikelen en foto's mogen alleen worden overgenomen na vooraf verkregen schriftelijke toestemming van de redactie.

Illustraties: Bert Pierik (voorpag.), Rita Hulsman (p. 53, 60), Puck Kooij (p. 56, 57), René Eijnsink (p. 58, 59), Henk de Feijter (p. 62), Marguerite Chr. de Jong (p. 63), Jeannette Goudsmit (p. 64).

De Terebinth, jaargang XIII, aflevering 4, december 1999

EEN BALANS

BROCHUREREKES OVER BEGRAAFPLAATSEN

In de serie "Een Balans" komt gedurende het laatste jaar van deze eeuw in een viertal artikelen telkens een ander aspect van de begraafplaats aan de orde. In hoeverre heeft sinds de oprichting van de Terebinth het herstel van zorg rond dood en rustplaats gestalte gekregen? En wat kan de taak zijn van de vereniging in de nabije toekomst? In deze laatste bijdrage wordt de blik gericht op de voorlichtende taak van de Terebinth richting samenleving.

Voor de Terebinth was Open Monumentendag in 1999 een bijzonder evenement. Onder de noemer "Monumentaal groen" werd er mede dankzij de vereniging voor het eerst landelijk aandacht besteed aan begraafplaatsen. De laatste rustplaatsen bezitten immers niet zelden een prachtige en interessante flora. Van de deelnemende comités besteedden ongeveer honderd aandacht aan begraafplaatsen.

In de routes waren funeraire objecten opgenomen als de grafheuvels te Bennekom en Otterlo, de wegkruizen van Schinveld, een protestantse begraafplaats als onderdeel van de vestingwerken te Ravenstein en de militaire begraafplaats op de Grebbeberg te Rhenen. Een bezoek aan deze objecten zullen de belangstellenden niet vreemd hebben gevonden. Deze bezienswaardigheden zijn ofwel zeer oud, liggen langs de openbare weg, maken deel uit van een historisch militair complex of staan centraal in de maatschappelijk geaccepteerde dodenherdenking.

De gewone begraafplaatsen maakten deel uit van een route langs kerken, molens, kastelen en parken. Ingebed tussen deze traditionele bezienswaardigheden voerde de route in Eindhoven langs de Catharinabegraafplaats uit 1877. Hier was de Terebinth aanwezig met een informatiestand en rondleiders. Te Rotterdam en Leeuwarden stond Open Monumentendag geheel in het teken van dodenakkers. In de Maasstad zagen bovendien twee boeken over begraafplaatsen

het licht, die elders in dit nummer worden besproken. Over de begraafplaatsen in de Friese hoofdstad verscheen een uitvoerige gids.

Slechts enkele plaatsen, met name Oirschot, Gorinchem en Helmond, besteedden overeenkomstig het thema "Monumentaal groen" aandacht aan de flora op begraafplaatsen. In Haarlem was voor de begraafplaats aan de Kleverlaan zelfs een aparte boomenroute uitgezet.

De maatschappelijke belangstelling voor begraafplaatsen buiten de Terebinth om blijft niet tot deze Open Monumentendag beperkt. Al in 1993 besteedde Assen tijdens Open Monumentendag aandacht aan haar begraafplaatsen. Het is opvallend, dat er in Noord-Nederland meer belangstelling is voor de monumentale waarde van begraafplaatsen. Zo publiceerde de Stichting Landschaps- onderhoud Groningen met medewerking van biologe en oud-secretaris van de Terebinth Maartje Nelemans al in 1985 de brochure *Graven in het groen*. In 1990 gaf VVV Marengedebied de gids *Langs oude monumentale Groninger kerkhofjes* uit.

Naast de VVV houden andere organisaties zich bezig met het uitzetten van funeraire routes. In 1992 zette de Fietzersbond ENFB in het kader van Arnhem Parkstad fietstochten door Arnhem uit. Hierbij werd de begraafplaats Moscowwa aangedaan. De AVVL maakte dit jaar een route, waarin het crematorium Dieren met de vernieuwde urnentuin werd opgenomen. De Bond Heemschut, die zich inzet voor het beschermen van monumenten en landschappen, stelde voor de Heemschut Monumentendag te Aarlanderveen een route samen, waarvan de begraafplaats Zuideinde onderdeel uitmaakte. Zelfs de ANWB nam in de *Kampioen* van juni 1999 een artikel op over een fietstocht door Friesland, waarbij de witte klokkestoel op de begraafplaats van Legemeer werd bezocht. Zo raken de ruim 3.500.000 leden gewend aan het idee, dat ook de bezichtiging van een Nederlandse begraafplaats de moeite waard is.

Het zou een goede zaak zijn, indien de Terebinth een brochurereeks start

met wandelingen over begraafplaatsen. Zo wordt niet slechts in verenigingsverband en de uitvaartwereld aandacht gevraagd voor de doelstelling van de Terebinth. Aanknopen bij de gebleken maatschappelijke belangstelling heeft een brochurereeks een veel groter bereik. Tal van belangstellenden zullen zonder verdrietige aanleiding met een brochure in de hand eens over een begraafplaats wandelen. Zo maken veel meer mensen kennis met het werk van de Terebinth en zullen ze, wanneer ze persoonlijk met de dood te maken krijgen, afgewogener keuzes maken.

Weliswaar staat het publiceren van een brochurereeks niet vermeld in het recent aangenomen beleidsplan. Maar zo'n reeks sluit nauw aan bij de excursies, die de Terebinth sinds haar oprichting in 1986 organiseert. Inmiddels heeft de vereniging veel ervaring met het organiseren van rondleidingen en het verstrekken van schriftelijke informatie. Een brochurereeks kan ook profiteren van andere kernactiviteiten als het adviseren over inrichting, onderhoud en ruiming van begraafplaatsen en het inventariseren van graven. De bijdrage aan de serie "Een Balans" van Rita Hulsman ging over het belang van deze activiteiten.

Bij het samenstellen van de brochurereeks kan de Terebinth samenwerken met een verwante club als de Stichting Groninger Kerken. Ook kunnen de krachten worden gebundeld met andersgerichte organisaties. De wandeling over de omwalling van Ravenstein laat zien, dat begraafplaatsen en versterkingen soms nauw met elkaar verweven zijn. Samenwerking met de Stichting Menno van Coehoorn, die zich richt op het instandhouden van vestingwerken, kan daarom vruchtbaar zijn. Hetzelfde geldt voor de Bond Heemschut en de Bomenstichting. Door begraafplaatsen in hun omgeving te plaatsen, worden de typische kenmerken beter zichtbaar en de kwetsbare kanten beter beschermd. Henk de Feijter heeft op het belang hiervan reeds in de serie "Een Balans" gewezen.

EEN BALANS

Aan welke voorwaarden moet een brochurereeks van de Terebinth voldoen? Door elk kwartaal een brochure uit te brengen, zou regelmatig de publiciteit kunnen worden gezocht. Een brochure behandelt de begraafplaatsen, en niet te vergeten eventuele crematoria, per gemeente. Gebruik makend van de vele recent gepubliceerde boeken komt de ge-

schiedenis aan bod. In de wandelroute worden karakteristieke aspecten betreffende ligging, bouwwerken, inrichting, flora, fauna en beheer uit de doeken gedaan. Indien van toepassing komen recente problemen betreffende onderhoud en ruiming aan bod. Daarnaast wordt er niet alleen gewezen op mooie graven en monumenten van belangrijke perso-

nen, maar ook op gebruikte materialen en op gedenktekens, die typisch zijn voor de plaats. Recenter aangelegde urnennissen en urnentuinen komen ook aan bod. Tenslotte kan een brochure praktische informatie bevatten over soorten graven, openingstijden en bereikbaarheid.

Het uitgeven van een brochurereeks kost geld. Wellicht kunnen plaatselijk sponsors een bijdrage leveren. Zo wordt tevens het maatschappelijk draagvlak voor het werk van de Terebinth vergroot. Indien de reeks succes heeft, spekt de verkoop van brochures de verenigingskas. Bovendien levert de brochurereeks leden op.

Voor de verspreiding roept de Terebinth de hulp in van VVV en ANWB. Deze organisaties kunnen de brochures onder de aandacht brengen van het publiek of helpen verspreiden. Wel moet ervoor worden gewaakt, dat de brochures slechts toeristische wandelgidsen worden. De Terebinth stelt zich immers ten doel de samenleving te wijzen op de emotionele en culturele waarde van funeraire voorzieningen. Wellicht kan de Terebinth een eigen open dag organiseren. Via publicatieborden bij begraafplaatsen en crematoria kunnen de nabestaanden worden gewaarschuwd voor bezoekers met een anders gerichte belangstelling. Zo wordt gewaakt voor het schaden van de belangen van nabestaanden, waarvoor Sytze de Boer in de serie "Een Balans" terecht aandacht heeft gevraagd.

De inventarisatiehandleiding uit de bestaande Terebinthreeks heeft laten zien, dat een publicatie een geschikt middel is om aandacht te vragen voor het verenigingswerk. In vergelijking met deze publicatie en de incidentele aandacht tijdens Open Monumentendag zou de Terebinth via brochurereeks de samenleving als geheel structureler en tijdiger laten kennismaken met onze funeraire voorzieningen. Zo worden problemen rond het herstel van zorg rond dood en rustplaats, waarmee de Terebinth nu heeft te kampen, in de toekomst wellicht vaker vermeden.

Wim Cappers

Algemene begraafplaats Crooswijk, Rotterdam

VERENIGINGSNIEUWS

DAGELIJKS BESTUUR

Voorzitter: Jan Willem Eggink, 070-3860307; secretaris: Ineke Verbeek, 070-3861256; penningmeester: Elsbeth Rietbergen, 010-4195498

NIEUWE PENNINGMEESTER

Tijdens de ledenvergadering in het voorjaar van 2000 neemt Elsbeth Rietbergen afscheid als penningmeester. Haar baan brengt zoveel drukte met zich mee, dat ze die niet meer kan combineren met het penningmeesterschap. Belangstellenden kunnen voor informatie telefonisch contact met haar opnemen.

VERZEKERINGSADVISEUR

Het dagelijks bestuur is op zoek naar iemand, die thuis is in verzekeringen voor verenigingen. Wie wil de Terebinth pro deo op dit terrein adviseren? U kunt telefonisch contact opnemen met de voorzitter.

ACHTDAAGSE FUNERAIRE REIS DOOR DUITSLAND EN TSJECHIË

Met de Dood van het astronomische uurwerk van het Oude Raadhuis te Praag als logo hebben wij, Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, onder auspiciën van de Terebinth weer een funeraire rondreis naar het buitenland gecomponeerd. De tocht voert ditmaal door Duitsland en Tsjechië met als hoofddoel Praag. Er zijn twee reizen georganiseerd, de eerste van 15 tot en met 22 juli en de tweede van 5 tot en met 12 augustus 2000. De eerste reis wordt geleid door ons, de tweede door Wim Vlaanderen. Omdat de eerste reis in principe al met de excursiegangers van de reis naar Oostenrijk volgeboekt is, kunt u voor die reis alleen nog op de reservelijst worden geplaatst.

Het programma bevat onder andere bezoeken aan het Museum für Sepulkralkultur in Kassel, de begraafplaats en het crematorium van Gotha, de historische begraafplaatsen van Weimar en tenslotte in Praag de oude en de nieuwe joodse begraafplaats en

de grootste begraafplaats Olsany. Er is voldoende tijd om ook aandacht aan andere zaken te besteden in de steden Kassel, Weimar, Praag en Nürnberg.

De reissom is f 1090,-, inclusief overnachting met ontbijt in uitstekende hotels, entreegelden, een lunch, vijf diners en een uitvoerige reisgids. Inlichtingen, het uitvoerige programma en inschrijvingen: Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit, telefoon en fax: 040-2121791 of Eskoo Reizen telefoon: 0416-281514 en fax: 0416-530173.

Rindert Brouwer en Jeannette Goudsmit

REGIO 10 Noord-Overijssel

De Terebinth heeft acte de présence gegeven bij het honderdjarig bestaan van de Zwolse Begraafnisvereniging. Annemarie van der Wal, Janneke van Dieren en Sytze de Boer bemensten een stand op de feestelijke dag. De Terebinth was ook vertegenwoordigd bij de opening van de nieuwe land- en tuinbouwschool De Groene Welle te Zwolle.

REGIO 11 Zuidwest-Overijssel

In juni meldden Teun en Else Oosterbroek, dat de gemeente Olst een landschapsarchitecte opdracht had gegeven een groenplan op te stellen voor de algemene begraafplaats op Den Nul. De verwachting is, dat dit jaar nog een aantal verbeteringen zullen worden uitgevoerd.

Het oude hek is onder handen genomen en gelukkig niet vervangen door een hedendaags hek. Waarschijnlijk wordt er voor het behoud van de begraafplaats een werkgroep opgericht. Die zal zich onder andere met de inventarisatie gaan bezighouden. De gemeente Olst staat hier positief tegenover.

REGIO 12 Twente

In 1997 was de gemeente Almelo van plan om 1500 graven te ruimen. De Terebinth kwam in verzet en Gerald Hinsenveld nam namens de

vereniging zitting in een klankbordgroep die verder bestond uit vertegenwoordigers van de gemeente en de gemeentelijke monumentencommissie "Het Oversticht".

Vervolgens werd er een bijna honderd pagina's tellend rapport opgesteld waarin de cultuurhistorische en landschapsarchitectonische waardering breed werd uitgemeten.

Kort samengevat komt het rapport hier op neer dat enkele grafvelden kunnen worden geruimd omdat ze een weinig cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen, doch het meer als honderd jaar oude en mooiste gedeelte van de begraafplaats behouden moet blijven evenals enkele andere vakken uit latere perioden. Daarnaast is een deel van de begraafplaats sinds april 1997 rijksmonument.

De vorig jaar opgerichte "Stichting Belangenbehartiging Algemene Begraafplaats Almelo" is echter zeer verontrust geraakt door uitlatingen van hoge Almelose ambtenaren die hebben opgemerkt dat de ruiming nog wel eens groter kon worden dan door het rapport wordt aanbevolen. Vandaar dat de stichting weer is begonnen met een grote campagne om door middel van gesprekken met fracties en persberichten de politiek en de bevolking er van te doordringen dat dit echt neerkomt op het vernietigen van het Almelose culturele erfgoed. Het zou een goed idee zijn, als de gemeente uitkijkt naar een stuk grond voor uitbreiding van de begraafplaats zodat het cultuurhistorische gedeelte kan blijven bestaan en zelfs kan worden gerestaureerd. De stichting is ondertussen begonnen met een inventarisatie van de begraafplaats. Wij hopen dat de begraafplaats bij de viering van haar 125-jarige bestaan volgend jaar nog in de huidige vorm bestaat.

REGIO 14 Achterhoek

Voor de zomervakantie heeft over de bedreigde oude begraafplaats te Winterswijk een gesprek plaats gehad met de verantwoordelijke wethouder en de beheerder. De wethouder was bereid eenmalig een ver-

VERENIGINGSNIEUWS

beteringsplan te laten opstellen. Na de vakantie bleek het college van burgemeester en wethouders alsnog geen geld voor zo'n plan beschikbaar te stellen.

Tijdens Open Monumentendag was de oude begraafplaats opgenomen in een route langs industrieel erfgoed. Er lagen immers een aantal textielfabrikanten begraven. Teun en Else Oosterbroek hebben de begraafplaats toen bezocht. Daar waren vertegenwoordigers van de historische vereniging en het industrieel erfgoed aanwezig. Ook zij waren van mening, dat begraafplaats moet worden behouden. Ze gaan zich hierover intern beraden. Misschien kan de Terebinth gezamenlijk met hen actie ondernemen.

REGIO 26 Agglomeratie 's-Gravenhage

Sinds vier wordt er in Voorburg nagedacht over de vraag, wat er met de oude algemene begraafplaats moet gebeuren. Op de sfeervolle maar verwaarloosde dodenakker vinden jaarlijks enkele begravingen plaats. Van vrij veel graven zijn de rechten verlopen. Aangezien begraven weer in de belangstelling staat, wilde de gemeente een deel ruimen en opnieuw uitgeven. Het eerste plan voorzag in ruiming van liefst een kwart van de begraafplaats. Om machines te kunnen gebruiken, zouden de paden moeten worden verbreed en met klinkers verhard.

Tegen deze drastische ingreep ontstond verzet. De Historische Vereniging Voorburg organiseerde op Open Monumentendag rondleidingen op de begraafplaats. De wijkvereniging met in het bestuur een lid van de Terebinth overweegt een Vereniging Vrienden van de Begraafplaats op te richten. Gelukkig kwam de begraafplaats in 1998 terecht in het "Monumenten Selectie Project: jongere bouwkunst en stedenbouw". Tijdens de kort geleden gehouden raadsvergadering over het project betuigden de Historische Vereniging en de wijkvereniging hieraan hun steun. Dit leverde weer publiciteit op

in de huis-aan-huisbladen en op de plaatselijke radio. Tijdens de laatste Open Monumentendag kwamen ambtenaren en politici kijken naar een door Ineke Verbeek ingerichte

tentoonstelling over de begraafplaats. Ze namen kennis van het werk van de Terebinth. Inmiddels heeft de raad ingestemd met een onderzoek en een inventarisatie van de begraafplaats.

LIJST VAN REGIOCOÖRDINATOREN

NR	GEBIED	REGIOCOÖRDINATOR
01	Oost-Groningen	Jan Hofman-wn
02	Delfzijl en omgeving	Jan Hofman-wn
03	Overig Groningen	Jan Hofman-wn
04	Noord-Friesland	Cor Brattinga
05	Zuidwest-Friesland	Gerrit Zomer
06	Zuidoost-Friesland	Henk Schurer
07	Noord-Drente	Frans Rensen
08	Zuidoost-Drente	Frans Rensen
09	Zuidwest-Drente	Wim Vlaanderen-wn
10	Noord-Overijssel	Wim Vlaanderen
11	Zuidwest-Overijssel	Teun & Else Oosterbroek
12	Twente	Gerald & Ina Hinsenveld
13	Veluwe	Wim Vlaanderen-wn
14	Achterhoek	Teun & Else Oosterbroek
15	Aggl.Arnhem-Nijmegen	Bart van Lieshout
16	Zuidwest Gelderland	Henk&Marietje Mandersloot
17	Utrecht	Edwin Maes
18	Kop Noord-Holland	Hans de Ruiter
19	Alkmaar en omgeving	Anita van Breugel
20	IJmond	Beerend Wietsma
21	Agglomeratie Haarlem	Wilma Moen
22	Zaanstreek	Beerend Wietsma-wn
23	Groot-Amsterdam	Marguerite de Jong
24	Gooi en Vechtstreek	
25	Aggl. Leiden/Bollenstr.	Wilma Moen-wn
26	Aggl. 's Gravenhage	Ineke Verbeek
27	Delft en Westland	Hans Schipaanboord-wn
28	Oost-Zuid-Holland	Ada Wille-wn
29	Groot-Rijnmond	
30	Zuidoost-Zuid-Holland	
31	Zeeuws-Vlaanderen	
32	Overig Zeeland	
33	West-Noord-Brabant	Frits Spijkerman
34	Midden-Noord-Brabant	R.Brouwer & J.Goudsmit-wn
35	Noordoost-N-Brabant	Cees Mertens
36	Zuidoost-N-Brabant	R.Brouwer & J.Goudsmit
37	Noord-Limburg	Guus Rüsing – wn
38	Midden-Limburg	Guus Rüsing
39	Zuid-Limburg	Guus Rüsing – wn
40	Flevoland	Annemarie van der Wal

wn = waarnemend

FUNERAIRE REIS NAAR BERLIJN

Van 22 tot en met 27 augustus namen veertig leden van de Terebinth deel aan de funeraire reis naar Berlijn.

Na het instappen in Utrecht en Enschede vertrok het gemengd gezelschap 's zondags welgemoed op weg richting Duitsland. Mooie, zonnige dag, goede stemming aan boord en alras kwam Hannover in zicht. Hartelijk begroet door Frau Waechtler, de nieuwe beheerder van Seelhorster Friedhof, verraste zij ons met haar levendige en duidelijke schets van de geschiedenis van deze zestig hectare grote begraafplaats. Aangelegd in 1919 kenmerkt deze rustplaats naar een ontwerp van stadsarchitect H. Kube zich door haar strakke, symmetrische aanleg, een zich herhalend lijnenspel van de verschillende vakindelingen in een zeer ruime groenaanleg. Zijn ontwerpplan moet niet eenvoudig geweest zijn, want in het concept moesten ook de bestaande begraafplaatsen Dottrener Friedhof en Wulfener Friedhof met zijn merkwaardige boeddhistische afdeling opgenomen kunnen worden. Dit probleem werd ondervangen door het planten van lange doorlopende hagen. Kune onderwierp het gebruik van de door hem vormgegeven begraafplaats aan strenge voorschriften, waarbij alle details betreffende grafafmeting, hoogte van hekwerken, keuze van steensoorten nauwkeurig werden gereguleerd.

Geïnspireerd door het expressionisme uit de jaren twintig tekende Konrad Wittmann voor de dienstruimten, de woningen, de kapellen en het crematorium. Vele lange lanen met de machtige stammen van vooral kastanjes, eiken en beuken voeren de bezoekers als vanzelf naar de indrukwekkende kapel met crematorium, in typische kubusvorm opgetrokken uit donkere klinkers. Daarboven uit steken de drie koperen torens, die ons vanuit de verte in het zonlicht tegemoet schitteren. Ook in deze gebouwen uit 1924 viert het expressionisme in al zijn schoonheid hoogtij.

Ieder onderdeel vol rechthoekige hoeken, uitsteeksels en nissen, ieder detail in aankleding, meubilair en gebruiksvoorwerpen voor de uitvaartdiensten heeft Wittmann doordacht. Samen vormen ze een onafscheidelijk geheel. Jammer genoeg is het crematorium technisch gezien sterk verouderd en daarom niet meer in gebruik. Niettemin blijft het gebouwencomplex een onmisbaar monument uit de jaren twintig.

Opvallend zijn ook de liefst 4148 graven voor oorlogsslachtoffers, waarvan 1763 van Duitse en 2385 van andere afkomst. Nederland bezit bovendien op Seelhorster Friedhof een eigen ereveld met 417 graven. Het monument van de beeldhouwer Cor van Kralingen gedenkt de 1900 Nederlandse slachtoffers van nabijgelegen voormalige concentratiekamp Bergen-Belsen.

Na in Berlijn te zijn aangekomen, staat de volgende ochtend de wijk Kreuzberg op het programma. Daar bezoeken wij liefst negen begraafplaatsen, die min of meer met elkaar verbonden zijn. Het zijn de eerste dodenakkers, die niet rondom een kerk zijn aangelegd, maar wel aan verschillende kerkgenootschappen toebehoren.

Urenlang lopen we van de ene begraafplaats naar de andere en steeds doen we een nieuwe ontdekking. We raken diep onder de indruk van de duizenden graven, waarvan vele verschillende eeuwwisselingen hebben getotseerd. Indrukwekkend staan tussen zovele vervallen en verwaarloosde graven de grote bouwsels, die getuigen van de toentertijd rijke begraafcultus. De opdrachtgevers lieten deze in architectonisch en kunstzinnig opzicht uitgewerkte grafmonumenten vaak al tijdens hun leven verrijzen.

In tegenstelling tot Nederlandse begraafplaatsen, waar grafschriften zich vaak beperken tot naamsvermelding, data en eventueel een spreuk uit de *Bijbel*, vindt op dit soort begraafplaatsen in Duitsland de dichtkunst rijkelijk toepassing:

"So ruh denn sanft,
Du Stütze unseres Lebens,

Hier stört kein herber Schmerz mehr
deiner Ruh,
Auch alle Müh und Hilfe war vergebens,
Zu früh für uns gingst du dem
Grabe zu!"

Het is overigens interessant te zien, hoe men sinds twee decennia moeite doet om het culturele erfgoed van deze begraafplaats te restaureren. Bovendien worden er rondleidingen georganiseerd langs de graven van honderden personen, die hun stempel hebben gedrukt op de Duitse geschiedenis.

Dinsdagochtend stond in het teken van het Südwest-Friedhof Stahnsdorf, dat als bosbegravingplaats is aangelegd.

Friedhof an der Bergmannstrasse Berlijn

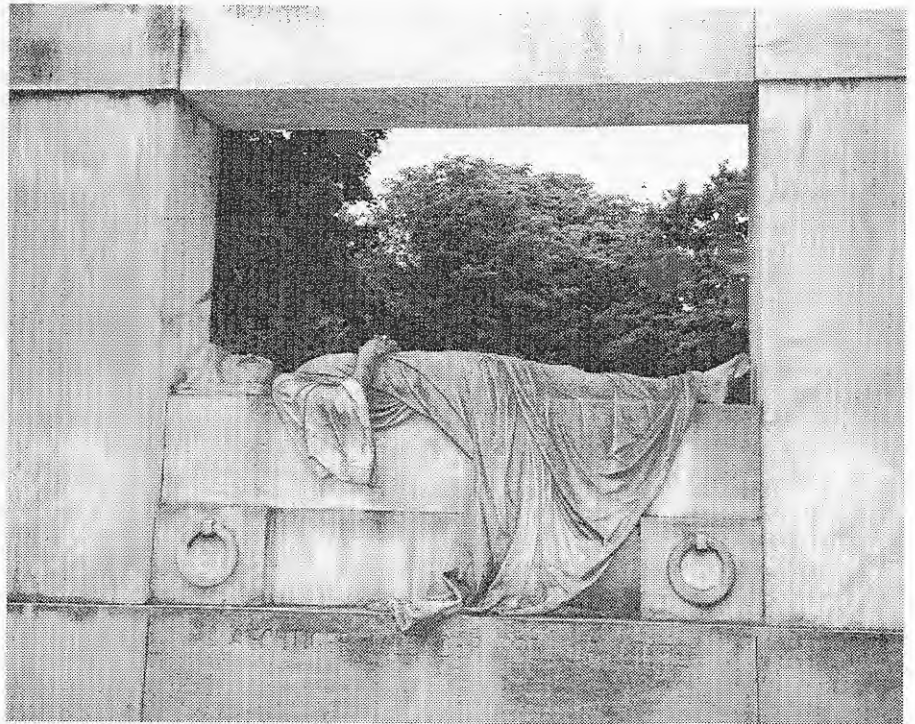
Tamelijk verwijderd van de stadskern bevindt zich de honderdzestig hectare grote begraafplaats, waar sinds 1909 meer dan 100.000 mensen zijn begraven. Niet minder dan 35.000 van deze stoffelijke resten zijn afkomstig van voormalige begraafplaatsen in het zuidwesten van Berlijn. Ze werden sinds 1938 vanwege de reusachtige bouwplannen van Hitler gedwongen opgegraven en met een ritme van 2700 schedels per dag in deze bossen herbegraven.

Her en der op onze kilometerslange wandeling door de naald- en loofwouden ontdekken we keer op keer nieuwe velden. De deelnemers zwermen in groepjes uiteen en bezoeken naar keuze de Engelse of Italiaanse militaire begraafplaats, het zogenaamde Heldenblock en de Zweedse begraafplaats.

Bijzonder is de stijl van de grote houten kapel naar Noors model, met een grote, stijlvolle kloktoeren. Binnen bevindt zich een kostbaar orgel en het daglicht werpt door de Jugendstilversieringen van de vensters speelse kleuren over de driehonderd zitplaatsen. Dit indrukwekkende bouwwerk midden in het bos nodigt menigeen uit de diensten en de concerten te komen bijwonen. Tegelijkertijd kunnen nabestaanden, die het graf van een geliefd persoon bezoeken, urenlang verpozen in de adembenemende rust van de natuur. Op woensdag wordt het evangelische Alter St.-Matthäus-Kirchhof bezocht. Ook ditmaal worden we zeer kundig rondgeleid door de beheerder, Richard Mitsche. De begraafplaats ligt in het vroegere stadscentrum, de wijk van welgestelden fabrikanten, hoge ambtenaren, maar ook van beroemde kunstenaars en wetenschappers.

Helaas is ook hier in de oorlogsjaren veel verwoest. Daarop volgde gedeeltelijke verwaarlozing. Gelukkig wordt er sinds de jaren zeventig grondig gerestaureerd. De stad Berlijn neemt inmiddels de kosten voor haar rekening, zodat jonge beeldhouwers en andere vaklui hier een kans krijgen zich verder te bekwamen.

De rijkdom en de historische waarde van de gedenktekens wordt ons geïllustreerd door de zichtbaar betrokken gids. We beseffen, dat een begraafplaats ook de functie van openlucht-

Friedhof an der Bergmannstrasse in Berlijn

museum in zich bergt.

Tenslotte wacht ons een speciaal moment. Daadwerkelijk dalen we af in de grafkelder van melkventer Carl Bolle. Zo maken we kennis met de eerste kelder voorzien van elektrisch licht.

Donderdag is een bijzondere dag. We gaan ons verdiepen in de funeraire cultuur van de joodse gemeenschap. Niemand minder dan Iris Weiss, gespecialiseerd in de geschiedenis van joods Berlijn, leidt ons rond. Alhoewel vanaf reeds vanaf eind dertiende eeuw joden zich in Berlijn vestigden, verwierven ze eerst in 1812 het staatsburgerschap. Rond 1925 telde de joodse gemeenschap in Berlijn 172.000 personen. Vele grote geesten uit deze bevolkingsgroep droegen bij aan de uitstraling van Berlijn. Onder Hitler werd de joodse gemeenschap echter uitgemoord.

Onder leiding van Weiss bezoeken we eerst plaatsen, waar de joden leefden. Het is opmerkelijk, dat alle joodse objecten anno 1999 dag en nacht worden bewaakt. 's Middags bezoeken we Weissensee, één van de grootste joodse begraafplaatsen in Europa. Hier rusten meer dan 115.000 gestorvenen. Haast benauwend is de volkomen rust op dit veertig hectare

Beth Haim, ofwel Huis des Levens.

Vrijdag wacht ons een bezoek aan de mooiste begraafplaats van Berlijn: het Städtischer Friedhof Heerstrasse. De zeventien hectare grote begraafplaats is aangelegd als een terrasvormig theater met stijl aflopende hellingen en in het midden een meer. De uitzichten en doorkijkjes bieden ongekend verrassende momenten, welke totaal verschillen met de vlakke begraafplaatsen in Nederland.

De begraafplaats uit 1921 biedt plaats aan 16.000 graven. De gedenktekens geven een overzicht van de progressieve ideeën, die in de loop der tijd werden aangehangen. De huidige graven zijn meestal kleiner dan de die uit vroeger tijden. Maar ook de meest recente zijn qua steenkeuze en vormgeving verfrissend mooi.

Het Städtischer Friedhof Heerstrasse vormde een waardige afsluiting van een geweldige week, waarin ook tijd was voor winkelen, bezoeken aan theatervoorstellingen en musea en gezellige etentjes. Deze interessante reis werd voorbereid en begeleid door Arthur Polspoel en zijn team.

Roberto Weber

DERTIEN KOOPGRAVEN VOOR HET HALVE TARIEF

In de jaren 1831-1837 kochten twaalf eigenaren van graven op het kerkhof te Zeist dertien graven op de pas geopende Oude Begraafplaats aan de Bergweg. Dit gebeurde tegen de helft van het geldende tarief. In deze bijdrage wordt uit de doeken gedaan, hoe de nieuwe eigenaren profiteerden van een maas in de wetgeving.

Via een niet in het *Staatsblad* gepubliceerde circulaire van de minister van Binnenlandse Zaken gedateerd 22 augustus 1827 werd het begraven van doden in kerken, kapellen of bedeplaatsen of op kerkhoven vanaf 1829 definitief verboden. Alleen in gemeenten met minder dan duizend inwoners was het nog toegestaan om te begraven op kerkhoven in de kom van de gemeente. Deze maatregel werd in 1827 in het provinciaal blad van Utrecht afgedrukt. Voorts werd bekendgemaakt dat de eigenaren van graven in de kerken geen recht op schadevergoeding hadden. Wel werd erbij vermeld dat het de koning welgevallig zou zijn, wanneer de ge-

meentebesturen deze eigenaren graven zouden toewijzen op de aan te leggen begraafplaatsen of de gehandhaafde kerkhoven.

In Zeist begroef men sinds 1805 niet meer in de kerk. Aangezien de gemeente bijna 2300 inwoners telde, moest Zeist een nieuwe begraafplaats aanleggen. Dat gebeurde aan de Bergweg. Het is de huidige Oude Begraafplaats.

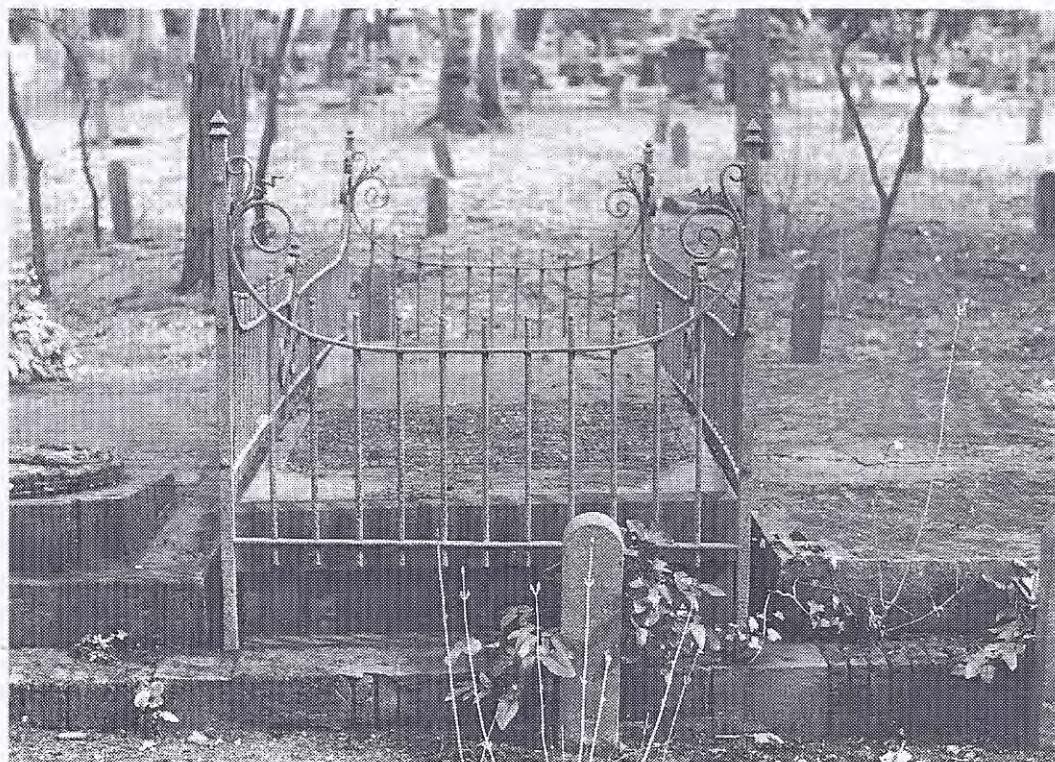
Bij Koninklijk Besluit van 22 juli 1826(56), waren al bepalingen vastgesteld over het opmaken van acten en het aangaan van contracten door gemeentebesturen. In het Koninklijk Besluit van 28 juni 1830(56) werden nadere regels gesteld ten aanzien van de registratie en de hypotheaire overschrijving van "de akten van overdracht, in de eerste hand, van kelders en graven, op de nieuw aangelegde begraafplaatsen, aan zoodanige personen of families, welke, op het tijdstip van het in gebruik stellen der nieuwe begraafplaatsen, in de kerken, op de kerkhoven of elders, grafkelders bezitten".

De uitgifte van graven op de nieuw aangelegde algemene begraafplaat-

sen geschiedde in Nederland niet overal volgens deze regelingen. Het Koninklijk Besluit van 30 november 1836(102) was onder andere bedoeld om een einde te maken aan de onregelmatigheden bij de uitgifte van graven. Het verwees naar het bovengenoemde Koninklijk Besluit van 22 juli 1826. Verder werd tot 1 april 1837 gelegenheid geboden de overdrachten van graven, welke hadden plaats gehad voor 1 januari 1837, zonder betaling van rechten te laten registreren en hypothecair over te laten schrijven. De regeling was eigenlijk alleen bedoeld voor personen, die een graf bezaten in de kerk. Omdat het hiervoor genoemde Koninklijk Besluit van 28 juni 1830 ten aanzien van dit punt onduidelijk was geformuleerd, gold de genoemde regeling ook voor personen met graven op het kerkhof.

Het gemeentebestuur van Zeist had geen voorgeschreven actes opge maakt en heeft voor het verstrijken van de termijn, dat de actes gratis geregistreerd werden, op 10 maart 1837 32 actes van uitgifte in eigendom opgesteld. Bij twaalf actes ging het om een schadeloosstelling voor een graf op het kerkhof. Dit is het gevolg van de ruime interpretatie van de sinds 1827 afgekondigde maatregelen.

Omdat deze actes in brevet waren, is er geen minuut in het archief van de gemeente Zeist blijven berusten. Wel is bewaard gebleven de acte, die aan Hendrik Blanken is uitgereikt. Daarin wordt duidelijk gesteld, dat "afstand is gedaan bij wijze van schadeloosstelling voor een graf, het welk voornoemde Hendrik Blanken bezat op het kerkhof achter de Hervormde Kerk te Zeist, blijkens een bewijs daarvan door het kerkbestuur der gemelde gemeente afgegeven". De overige elf actes zullen naar inhoud

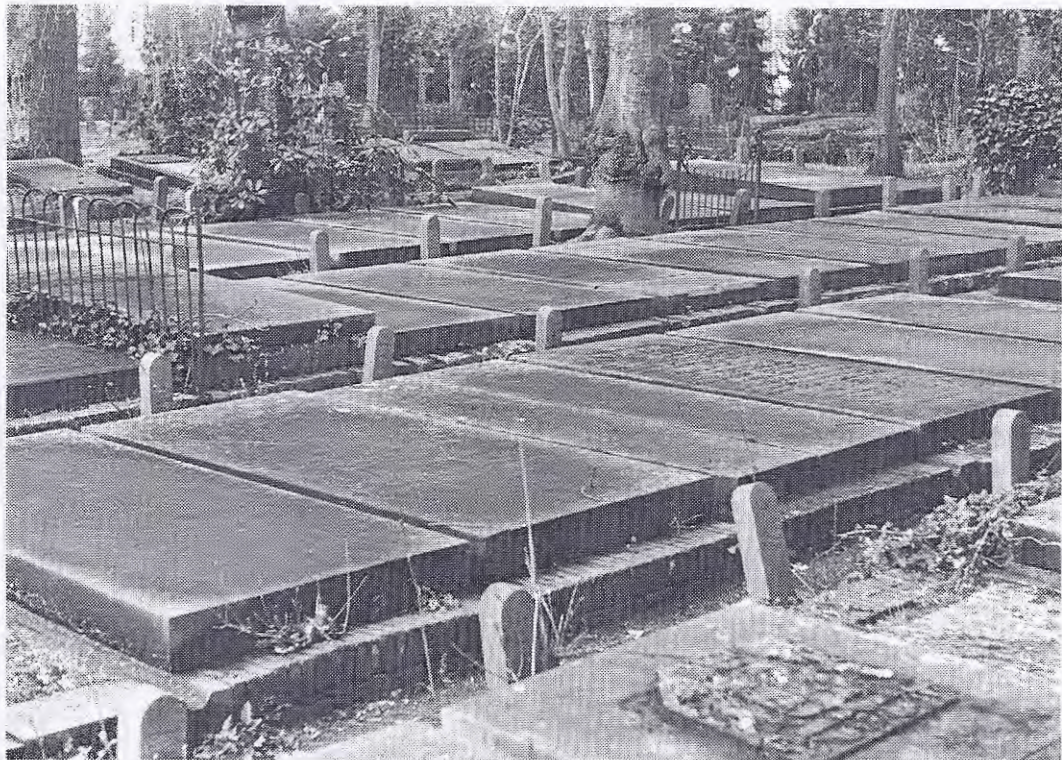

gelijkluidend geweest zijn.

In de hiervoor genoemde acte wordt gesproken over schade-loosstelling. In de gemeenterekeningen van 1831, 1834, 1835 en 1837 wordt in de post "Inkomsten van de begraafplaats" in negen gevallen duidelijk gezegd in ruil voor een graf op het oude kerkhof. Dit wekt de indruk dat men voor de aankoop van de graven niet zou hebben betaald. De eigenaren ontvingen de graven echter niet gratis, maar moesten de helft van het geldende graftarief betalen. Dit tarief was door burgemeester en assessoren vastgesteld op 20 maart 1829.

Door het ontbreken van voldoende gegevens, zoals de in de verordening van 1829 vereiste bewijzen van eigendom, is het gissen naar de grondslag voor de rechten van deze twaalf personen. In de gemeenterekening van 1830 komt voor het eerst een post voor betreffende inkomsten van de begraafplaats. Voor die tijd kwamen deze inkomsten bij de kerk binnen, omdat het kerkhof eigendom was van de kerk. De jaarrekeningen van de Hervormde Gemeente van 1801 tot en met 1841 ontbreken helaas in het kerkelijk archief, evenals de lijsten van de overledenen uit de periode juni 1817 tot en met 1843. Zonder deze stukken is het moeilijk aan te geven op welke graven op het kerkhof de betrokkenen een recht bezaten.

Op een ongedateerde plattegrond van het kerkhof, vermoedelijk uit het eerste kwart van de negentiende eeuw, waarop 75 genummerde graven zijn aangegeven, staan de gegevens te beknopt vermeld om een volledig beeld te krijgen. Enkele namen komen echter overeen met de personen die in de periode 1831-1837 in ruil voor een graf op het kerkhof een graf op de begraafplaats aan de Bergweg hebben gekregen.

Als eerste maakte burgemeester F.N. van Bern in 1831 gebruik van de regeling. In de acte van scheiding betreffende de nalatenschap van Van Bern, in 1851 opgemaakt door notaris H. Pen te Baarn, komt in artikel elf een dubbele grafkelder voor en daarin wordt vermeld dat de overledene de grafkelders heeft laten metselen. De grondruimte voor een dubbele grafkelder die bij acte van 10 maart 1837(175)aan Van Bern in eigendom werd uitgegeven, lag in vak A en betrof de nummers 52 en 53.

Op de zerk staat de naam van Johanna Maria van Mariënhoff gebeiteld. Zij was de eerste echtgenote van Van Bern. Maar haar naam staat niet ingeschreven in het register van de begraafplaats. Toch moet Johanna daar begraven liggen. In zijn testament, opgemaakt op 14 december 1850 door notaris J.C. Dwars te Utrecht, heeft Van Bern laten opnemen, "dat de uitvoerders van zijn uitersten wil, vóór de begrafenis van zijn afgestorven ligchaam, de kist bevattende het stoffelijk overschot zijner beminde eerste echtgenoot vrouwe Johanna Maria van Mariënhoff in alle stilte doch op de meest ordelijke wijze uit den grafkelder op het kerkhof bij de Hervormde Kerk te

Zeist doen overbrengen naar zijnen grafkelder op de burgerlijke begraafplaats der gemeente Zeist, en die kist zoodanig doen plaatsen, dat zij naast de zijne kome te staan". Johanna was namelijk op 18 augustus 1815 op het kerkhof begraven in haar eigen graf. Van Bern moet veel van haar gehouden hebben, aangezien hij wenste dat hij na zijn dood weer met haar verenigd zou zijn.

De tweede echtgenote van Van Bern, hij was in 1834 hertrouwd met Jacoba Anna van Goor Hinloopen, overleed in 1880. Zij had in haar testament, opgemaakt op 20 oktober 1876 door de reeds genoemde notaris Pen te Baarn, laten vastleggen dat zij in haar grafkelder op de begraafplaats aan de Bergweg begraven wilde worden en dat de kist met haar stoffelijk overschot moest worden geplaatst op de kist waarin haar overleden echtgenoot lag. Verder had Jacoba bepaald dat na haar bijzetting de grafkelder moest worden toegemetseld en dat daarna nooit meer iemand in de grafkelder mocht worden begraven. Zo was ook zij weer na de dood samen met haar man.

R.P.M. Rhoen

BOEKEN

R.N. Hulsman en J.H. Mulder, *Begraaven in Rotterdam en omstreken*. Stichting Historische Publicaties Rotterdamum CXXVI (Rotterdam: Vereniging de Terebinth, 1999, ISBN 90-74455-02-6, 160 blz., f 35,00).

Sinds 1980 zijn er een tiental boeken verschenen, waarin begraafplaatsen in Amsterdam, 's-Gravenhage en Utrecht zijn beschreven. Over Rotterdamse begraafplaatsen verscheen op een enkel artikel na niets.

Dit jaar stonden echter tijdens Open Monumentendag in de Maasstad de begraafplaatsen centraal. Tijdens de druk bezochte "Monumentenlezing 1999" werden liefst twee boeken over Rotterdamse begraafplaatsen gepresenteerd.

Het boek van Rita Hulsman, redactrice van *de Terebinth*, en Jannes Mulder, oud-bestuurslid, vult op zakelijke wijze een belangrijke leemte. In kort bestek passeert telkens een Rotterdamse begraafplaats de revue. Dit geschiedt aan de hand van een historische terugblik en een wandeling. Een kaartje verwijst naar interessante graven en andere bezienswaardigheden. Praktische informatie over bereikbaarheid en openstelling van de begraafplaats sluit elk hoofdstuk af. Verspreid over het boek bieden daarnaast honderdveertig historische en recente foto's een boeiend beeldverslag.

Het boek bevat verder een hoofdstuk over de uitvaartgewoonten van Rotterdamse culturele minderheden. De tekst is vanzelfsprekend ook de foto's zijn ontleend aan het gezaghebbende boek van Marrie Bot. Hulsman en Mulder eindigen hun boek met een hoofdstuk over grafsymboliek, een overzicht van de gebruikte archieven en literatuur en een register.

Wat leert het boek ons aangaande overeenkomsten en verschillen met andere begraafplaatsen? Evenals elders stonken de Rotterdamse kerken geregeld vanwege het begraven aldaar. Zo klaagden inwoners van Hillegersberg n 1735, dat doodgraver Johannes Kindt gedolven graven slechts afdekte met wat planken. Door de opstijgende stank meden

veel gelovigen de kerkdienst. De klachten vormden echter onvoldoende grond om Kindt te ontslaan.

De geschiedenis van de algemene begraafplaats Overschie is typerend voor de moeizame aanleg van begraafplaatsen buiten de bebouwde kom. In 1812 verzette de gemeente zich tegen de voorgeschreven aanleg van zo'n begraafplaats. Zo stonden rond het kerkhof slechts vier huisjes van dagloners. Die konden worden afgebroken. Uiteindelijk bleef het kerkhof gehandhaafd. Toch moest er in 1829 in de moerassige grond een dure begraafplaats worden aangelegd. Typisch voor het waterrijke Rotterdam is voorts, dat op de begraafplaats een baarhuisje voor drenkelingen verees.

Vanzelfsprekend heeft het bombardement op Rotterdam in 1940 eigen sporen nagelaten. Het boek bevat bijvoorbeeld een foto van de beschadigde vloer van de Laurenskerk. Verder wordt verhaald, hoe de overblijfselen van de joodse begraafplaats aan de Dijkstraat na de oorlog met rabbinale toestemming naar de joodse begraafplaats aan het Toepad werden geplaatst. Zo kon de herbouw van het stadscentrum beter ter hand worden genomen.

De foto's zetten de kijker ook aan het denken. Van Hoogduitse joden wordt gezegd, dat zij in tegenstelling tot Portugese joden stèles gebruiken. Een foto van de Hoogduitse begraafplaats aan de Dijkstraat in 1947 laat echter vrijwel uitsluitend zerken zien. Is deze indeling wel juist? En wat te

Oude poort Algemene begraafplaats Crooswijk

denken van de foto van een begrafenisstoet op de Meent in 1942, die twee doorwandelede vrouwen laat zien.

In hoeverre klopt het beeld, dat vroeger iedereen bij het passeren van een rouwstoet stilstond?

De auteurs verloochenen hun lidmaatschap van de Terebinth niet. Terecht vragen ze aandacht voor het behoud van baarhuisjes. Niet zozeer het monumentale, als wel het cultuurhistorische belang moet voor hun behoud de drijfveer zijn. Regelmatig wijzen zij bovendien op de zerken in kerken, waarvan tijdens de Bataafse revolutie in 1795 vanwege het gelijkheidsideaal de wapens zijn kapotgeslagen. Aanvullend kan de vraag worden gesteld, of ook deze vernielde liggende stenen niet tot ons cultuurhistorisch erfgoed moeten behoren.

Hulsman en Mulder zijn er kortom in geslaagd zowel een tot nadenken stemmend overzichtswerk als een interessante gids te maken betreffende de belangrijkste Rotterdamse begraafplaatsen. Deze publicatie mag dan ook in geen boekenkast van een lid van de Terebinth ontbreken.

Wim Cappers

M. Kamphuis, *De stad en de dood. Algemene Begraafplaats Crooswijk, Rotterdam 1828-2000* (Rotterdam: Uitgeverij De Hef publishers, 1999, ISBN 90-6906-0329, 156 blz., f69,90).

De publicatie over Crooswijk werd gepresenteerd tijdens de "Monumentenlezing 1999". De detailstudie van architectuurhistorica Mariëtte Kamphuis over deze toonaangevende Rotterdamse begraafplaats is een prachtig boek geworden. Dankzij het grote formaat komen de historische illustraties en de fraaie kleurenfoto's van Daniël Nicolas tot hun recht. Ook de inhoud van het boek mag er zijn. Met behulp van een team onderzoeksters, dat onder andere tweeduizend graven inventariseerde, heeft Kamphuis de geschiedenis van Crooswijk chronologisch weergegeven. Elk hoofdstuk bevat twee paragrafen, waarin een thema in woord en beeld is uitgediept. Het boek wordt afgesloten met een overzicht van de beplanting, die tuinarchitect L.A. Springer bij de uitbreiding in 1912 aanbracht, een rondgang langs de graven van bekende Rotterdammers, een opsomming van de monumenten ter herinnering aan de Tweede Wereldoorlog en een weergave van de geraadpleegde archieven en literatuur. Achterin het boek zit een losse kaart, waarop een wandeling over Crooswijk is uitgezet. Uit de titel blijkt, dat Kamphuis de samenhang tussen Rotterdam en Crooswijk centraal stelt. Meer speciaal is de blik gericht op overeenkomsten betreffende architectuur en vormgeving. Nadat het Franse decreet uit 1804 in 1827 opnieuw van kracht was geworden, legde stadsarchitect P. Adams in 1832 Crooswijk

aan. Net als bijvoorbeeld de in 1827 geopende Groningse begraafplaatsen was de inrichting formeel. Uniek was de bepaling, dat Rotterdam de graven met zerk leverde. Zo waren een stevige fundering en een net aanzien gegarandeerd. Hoewel de romantiek in de eerste helft van de negentiende eeuw thuis hoort, kreeg Crooswijk pas in de tweede helft een landschappelijk aanzien. De uitbreiding in 1912 gaf een mengeling van de formele en landschappelijke stijl te zien. Zoals de stad met boulevards was opengeboken, zo kreeg Crooswijk hoofdpaden. De eerste klasse werd niet meer op de vierkante grafheuvel geconcentreerd, maar verspreid langs deze hoofdpaden. Het eind van elk hoofdpad vormde een zichtlocatie met een monumentaal graf.

In het tweede kwart van de twintigste eeuw werd de nagestreefde orde benadrukt door ver doorgevoerde funeraire confectie. Het derde kwart gaf op Crooswijk een interessante vernieuwingsdrang te zien. Chef begraafplaatsen F.C. Jongepier en tuinarchitect F.I.J.A.F. Theewis brachten al in 1958 een modellenboek van gedenktekens uit, dat een beheerste vernieuwing nastreefde. In aansluiting op de maatschappelijke verandering in de jaren zestig publiceerden zij in 1970 de brochure "Ieder mens is uniek". De door kunstenaars ontworpen gedenktekens trokken internationaal de aandacht. Beiden konden het taboe rond de dood echter niet doorbreken.

In 1977 bracht Jongepier een nota uit, waarin het overleven van Crooswijk centraal stond. Pas sinds de jaren negentig krijgt de vernieuwing gestalte via de plaatsing van gedenktekens naar ieders smaak.

De thematische paragrafen gaan onder andere nader in op de omheiningen. In de periode 1860-1910 werden zowel graven als herenhuizen met hekken afgesloten. Het thema over het villapark uit dezelfde periode maakt duidelijk, hoe het motief van de haven terugkeert in de vormgeving van graven. Het gedenkteken voor havenbaron W.N.H. van der Vorm lijkt op een schip.

Deze thema's vormen de opmaat voor enkele kanttekeningen. De samenhang tussen de stad en de dood

is niet consequent aangetoond. Waarom zijn bijvoorbeeld bij de thema's over de zichtlocaties en de grafvelden als pakhuizen geen foto's van een boulevard en een overvolle stadswijk opgenomen? Overigens blijkt bijna alle thematiek letterlijk in de hoofdstukken voor te komen. Dat is hinderlijk en overbodig.

Daarnaast is de gebruikte literatuur niet altijd juist verwerkt. De mening, dat de formele inrichting rond 1830 aansloot bij de buitenlandse ontwerpen, stemt niet overeen met het boek van R.A. Etlin. In de achttiende eeuw werden er ook monumentale en landschappelijke ontwerpen gemaakt. Voorts lijken de "zwaar romantische gevoelens" op Crooswijk in het laatste kwart van de negentiende eeuw wat veel van het goede. In mijn *Stilleven in steen* heb ik laten zien, hoe het levensbeeld van 's-Gravenhage destijds op Oud Eik en Duinen bleef doorklinken in de vorm van het Biedermeier. Zou deze mentaliteitshistorische karakteristiek ook niet passen bij het praktischere Rotterdamse Crooswijk?

Tenslotte is de weergave van de fasenleer van Ph. Ariès verouderd. Niet zijn beperkte indeling uit 1975 maar de uitgebreidere indeling uit 1977 had moeten worden gevolgd. Deze kanttekeningen zijn gevoed door de hoge eisen, die de auteur terecht aan zichzelf heeft gesteld. Toch verdient het boek veel waardering. Niet alleen is eindelijk een geschiedenis van Crooswijk verschenen. Maar ook is het boek, ondanks de kanttekeningen, een exemplarische studie voor de vergelijking van architectuur en vormgeving in een leefgemeenschap en op een begraafplaats.

Wim Cappers

EXCURSIES

De dood in het groen

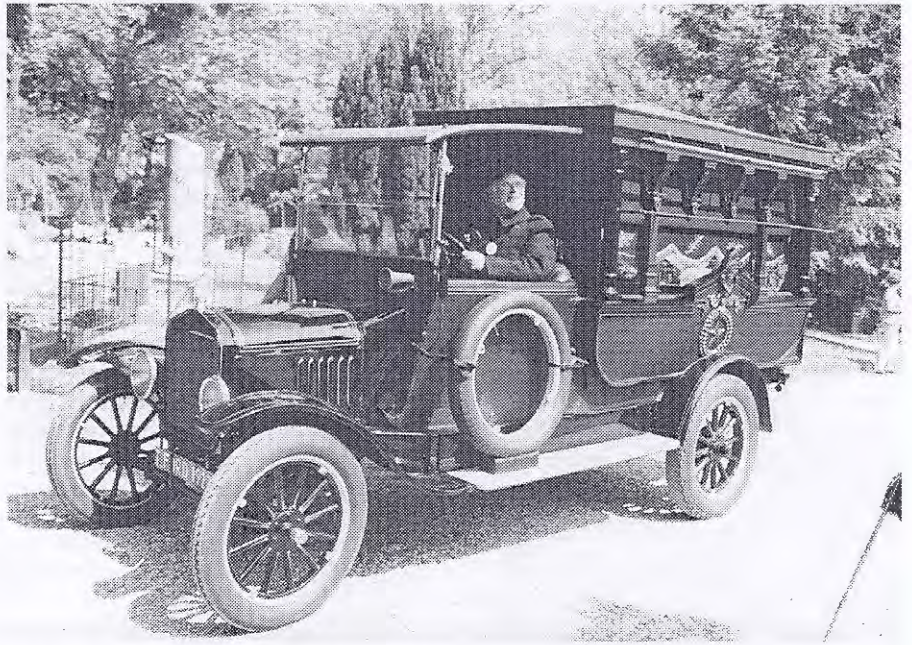
Op 18 september jongstleden genoot een gezelschap Terebinthers in Amsterdam van een excursie naar Zorgvlied en de Nieuwe Ooster. Hoewel voor veel leden deze beide begraafplaatsen bekend terrein zijn was het echtpaar Mandersloot er toch in geslaagd een interessant programma voor te bereiden.

Behalve op de gebruikelijke grafmonumenten van min of meer bekende figuren was de blik deze dag vaak gevestigd op bomen en het ontwerp van de begraafplaats. Op Zorgvlied was het Bart Veldhuisen die ons op een plezierige wijze wees op bijzonderheden.

Wie Zorgvlied betreedt wordt na het passeren van de aula opgenomen onder een romantisch bladerdak, niet alleen gevormd door vertrouwde inheemse boomsoorten. De inventarislijst van monumentale bomen telt zo'n vijfhonderd exemplaren. Voor elk van deze bomen is er een eigen onderhoudsadvies. Het risico van onoordeelkundig snoeien, zoals dat volgens kenners op veel begraafplaatsen gebeurt, wordt daarmee fors kleiner.

Het ontwerp van het oudste deel, in 1870 in Engelse landschapstijl door Jan David Zocher jr. aangelegd, maakt het de bezoeker bijna onmogelijk zich te oriënteren. Latere uitbreidingen sluiten zich daarbij aan. Niet voor niets zijn er, verspreid over de hele begraafplaats, wel vijftien plattegronden geplaatst, en nog komt het voor dat mensen hopeloos verdwalen. Pas de naoorlogse uitbreiding toont een meer overzichtelijke vakkenstructuur en minder hooggeboomte, maar daar heerst dan ook een heel andere sfeer dan op het oudere deel.

De Nieuwe Ooster is onder leiding van de ons zeer gastvrij ontvangende directeur Marie Louise Meuris sinds twee jaar volop bezig met nadenken over de vraag hoe onderdelen van het bedrijf verzelfstandigd kunnen worden. Johan Mullender, één van de tuinlieden, legde uit dat de weg naar verzelfstandiging de architectuur van De Nieuwe Ooster, toch een cultuurhistorisch monument van

Autoverkeer op Nieuwe Oosterbegraafplaats Amsterdam

formaat, niet zal mogen aantasten. Er is zelfs begonnen met een restauratie van het oorspronkelijke ontwerp van L.A. Springer uit 1892. In de loop der jaren zijn kenmerkende elementen daarvan verwaterd of verdwenen. Een bijzonder opvallend voorbeeld van het verloochenen van de oorspronkelijke opzet is de plaatsing van de monumentale grafkelder van Van Heutsz, direct achter de aula midden in de zichtlijn die daar door Springer was gedacht. Als de deuren van de aula openen zou zich een uitzicht ontvouwen langs de hoofdas van het tuinontwerp. Nu loopt de blik dood op de uit blokken graniet opgebouwde pompeuze rustplaats van deze vredeftichter in Atjeh. Er wordt serieus nagedacht over verplaatsing. Springer ontwierp paden waarop alleen gewandeld zou worden naast paden die ook als rijweg zouden dienen. Dit verschil is in de loop der tijden vervaagd doordat de paden steeds breder werden als gevolg van het ieder jaar weer keurig afsteken van de grasrand. Deze tuinmansdrang naar netheid heeft er toe geleid dat graven zo dicht aan het pad zijn komen te liggen dat de funderingen van graftekens gevaar lopen. Daarnaast is er langzamerhand een cultuur gegroeid waarin auto- en fiets-

verkeer oogluikend werd toegestaan. Terugdringing daarvan zou wel eens meer weerstand van vaste bezoekers kunnen oproepen als het herstel van de oorspronkelijke padbreedte. Evenals op Zorgvlied bepalen ook hier bomen voor een groot deel de sfeer. Bij het honderdjarig bestaan in 1994 gaf de Nieuwe Ooster al een wandelroute uit langs monumentale bomen. Nu heeft men zelfs acht bomen via de Bomenstichting onder extra bescherming geplaatst. Dat wil zeggen dat de stichting een deel van de onderhoudskosten voor haar rekening neemt. Maar tussen de wortels mag niet meer worden gegraven. En dat kan op een begraafplaats nog wel eens problemen opleveren, zeker als je je realiseert dat het wortelstelsel van een boom ongeveer even groot is als de kruin.

Sytze de Boer

Groesbeek en omgeving

De excursie van 9 oktober jongstleden begon in en rond de Hervormde Kerk van Groesbeek. De kerk, die uit de vijftiende eeuw dateert, is nummer vier in de reeks kerkgebouwen die sinds 950 op deze plek hebben

gestaan. Opmerkelijk is, dat ter plaatse van het middenschip honderdvijftig jaar lang een begraafplaats heeft gelegen. In 1798 werd namelijk door een onbekend gebleven ramp het middenschip weggeslagen waardoor het koor los kwam te staan van de toren. De grond tussen koor en toren werd samen met het omliggende terrein als begraafplaats in gebruik genomen. Omdat het gebouw in de Tweede Wereldoorlog door een granaatinslag ernstig was beschadigd, werd de kerk in 1954 herbouwd. Daarbij werd het in 1798 verdwenen middenschip weer in ere hersteld. In de vloer van het koor liggen oude grafzerken, afkomstig van het bij de herbouw verdwenen deel van de begraafplaats. De meest bezienswaardige graven van het nog in gebruik zijnde kerkhof zijn het familiegraf van de adellijke familie Van Verschuer en het graf van dominee J.A. Visscher. Hij staat te boek als oprichter van Groesbeekse opvangcentra zoals het kinderkuis, een tehuis voor geestelijk gehandicapten en een gezinsvervangend tehuis. Na het hervormde kerkhof bezocht het gezelschap de rooms-katholieke

begraafplaats aan de Kloosterstraat, die geheel omringd wordt door bebouwing. Van de zevenhonderd graven dreigen er vierhonderd op korte termijn te verdwijnen om plaats te maken voor nieuwe graven. Dit ondanks verzoekschriften die Terebinth-leden uit de regio bij de gemeente hebben ingediend om het besluit te herzien en zo het karakteristieke dorpsgezicht te behouden. Op de uit 1849 daterende begraafplaats staan weliswaar geen grote monumenten, maar zij vormt in haar totaliteit een prachtig tijdsbeeld. De oudste graven dateren uit het begin van de eeuw, de overgrote meerderheid is van de jaren veertig, vijftig en zestig. De grafmonumenten zijn eenvoudig, veelal in de vorm van stenen kruizen. Alleen de grafheuvel van de priesters, de Calvarieberg, onderscheidt zich door een groot houten kruis met aan weerszijden een engel. Ingelast werd een bezoek aan het Duitse Donsbrüggen, waar de 2381 slachtoffers van het bombardement van Kleve begraven zijn. In het bos ligt een verhoogd vierkant grasveld met in het midden een soort bunker. In het gebouw hangen stenen tafels

aan de muren met alle namen van de slachtoffers. De onbekende doden worden gememoreerd door middel van vier plaquettes in het grasveld direct rondom het gebouw. De rest van het veld is bezaaid met groepjes van drie kruizen. Daartussen horen koperen platen te liggen met de namen van de doden, maar die waren ten tijde van ons bezoek weggehaald voor een schoonmaakbeurt.

Dichtbij Donsbrüggen ligt Kranenburg, eveneens in Duitsland. Ook daar wordt de Tweede Wereldoorlog herdacht. In de hof van de St. Peter und Paulkerk staat een bronzen levensboom als gedenkteken voor 65.000 oorlogsslachtoffers uit zestien naties. In de kerk bevinden zich geen zerken meer, wel een paar mooie zestiende eeuwse altaren en een middeleeuws venster. Het kerkhof rond de kerk is in 1836 geruimd, enkele grafplaten en kruizen herinneren aan de kanunniken, priesters en aanzienlijken van Kranenburg. Buiten zijn enkele zerken uit de kerk neergelegd, en ook een aantal oude grafmonumenten van elders die de pastoor onder zijn hoede heeft genomen om vernietiging te voorkomen.

Terug in Groesbeek vormde de in 1972 in gebruik gestelde gemeentelijke begraafplaats Hegelenberg het sluitstuk van de excursie. De prachtige ligging in een heuvelig gebied kan de saaiheid van deze dodenakker niet verbloemen. Alle stenen zijn even breed, even hoog en even dik en ze zijn bijna allemaal zwart of grijs. Wie anders wil, moet naar de rechter. Zo is de enige rose steen op Hegelenberg terechtgekomen.

Rita Hulsman

R.K. begraafplaats Groesbeek

AGENDA

18 september-30 januari:

Tentoonstelling "Kiste, Kutsche, Karavan. Auf dem Weg zur letzten Ruhe" in Museum für Sepulkralkultur te Kassel. Open: dinsdag-zondag van 10.00-17.00 uur

4 november-19 december:

Tentoonstelling kunstenaarsgroep Arte Eterna in uitvaartwinkel de Passage, Nieuwe Herengracht 135, Amsterdam. Open: donderdag-zondag van 13.00-17.00 uur

4 december-16 januari:

Tentoonstelling "Dood en begraven. De geschiedenis van de kerkhoven en begraafplaatsen in Zwolle". Stedelijk Museum Zwolle. Open: dinsdag-zaterdag 10.00-17.00 uur en zon- en feestdagen 13.00-17.00 uur. Eerste Kerstdag en nieuwjaarsdag gesloten

11 december-26 maart:

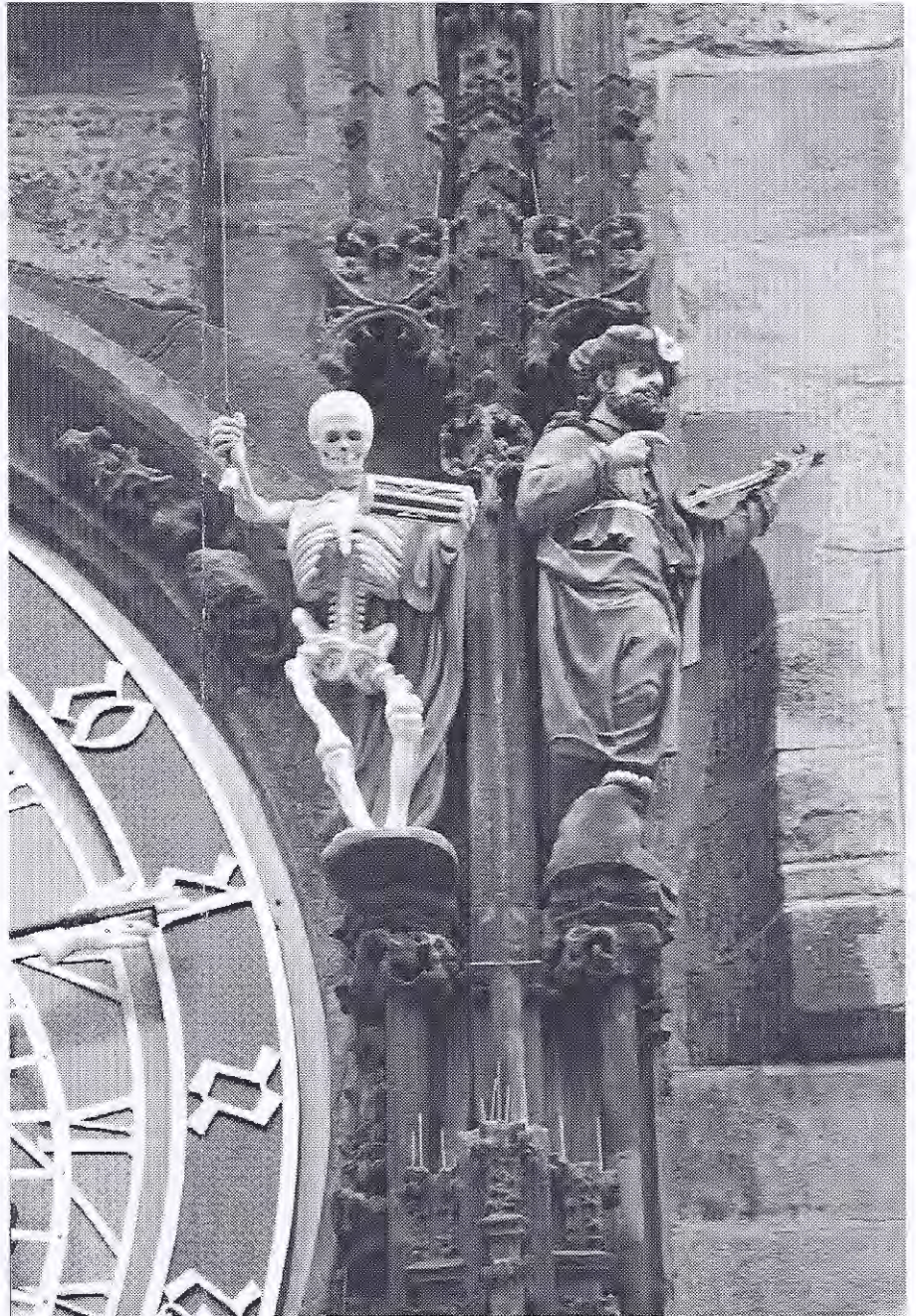
Tentoonstelling "Leven na de dood. Gedenken in de late Middeleeuwen". Museum Catharijneconvent te Utrecht. Open: dinsdag t/m vrijdag: 10.00-17.00 uur en zaterdag, zon- en feestdagen: 11.00-17.00 uur. Bij de tentoonstelling verschijnt ook een catalogus

12 december:

Lezing "The death desired. Books of hours and the medieval funeral" door Roger S. Wieck in auditorium Museum Catharijneconvent te Utrecht. Aanvang: 14.00 uur. Reserveren: 030-2313835

9 januari 2000:

Lezing "Op weg naar het einde: tussen hemel en aarde" in auditorium Museum Catharijneconvent te Utrecht. Aanvang: 14.00 uur. Reserveren: 030-2313835

De Dood op het Oude Raadhuis in Praag

23 januari 2000:

Lezing "De zorg voor het hier en het hiernamaals: memorietafels in de late middeleeuwen" in auditorium Museum Catharijneconvent te Utrecht. Aanvang: 14.00 uur. Reserveren: 030-2313835

15-22 juli 2000:

Reis naar Duitsland en Tsjechië

5-12 augustus 2000:

Herhaling reis naar Duitsland en Tsjechië